

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ІЛЕНЬКІВ ГАЛИНА ВАСИЛІВНА

УДК 321:14+111:165:17

ПРИНЦИПИ РАЦІОНАЛІЗМУ В УТОПІЧНИХ ТА АНТИУТОПІЧНИХ
ТЕОРІЯХ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Львів – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Науковий керівник: доктор політичних наук, професор
Денисенко Валерій Миколайович
Львівський національний університет імені
Івана Франка
завідувач кафедри теорії та історії політичної
науки

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор
Климончук Василь Йосифович
Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені
Василя Стефаника»,
завідувач кафедри політології

кандидат політичних наук, доцент
Вегеш Ігор Миколайович
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»,
доцент кафедри політології та державного
управління

Захист відбудеться «26» жовтня 2018 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 35.051.17 за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 301.

Із дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий "25" вересня 2018 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
к. політ. н., доцент

Бунь В.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність обраної теми. Політична наука як окрема галузь наукового знання остаточно виформовується в другій половині XIX століття. Основним її джерелом справедливо вважаються філософські погляди на політику, що розвивались задовго до виникнення політичної науки. Одним із таких філософсько-політичних концептів є утопія. Втім, з початком інституювання політичної науки науковий інтерес до утопії втрачається разом з тим, як дослідники віддають перевагу спочатку юридично-процедурним, а згодом – інституційним вимірам політики. Політичні реалії XX століття тільки закріплюють становище утопії. В той же час антиутопія стає швидше об'єктом дослідження літературознавців та культурологів, насамперед завдяки своїй формі, а не змісту.

Не зважаючи на форму повчального роману, якої зазвичай набуває і утопія, і антиутопія, вони є частиною політичної теорії, оскільки основою, стержнем і тією, і іншою є політичне. Сутність утопії не в наборі інститутів, що складають політичну систему та таким чином формують ідеальне для життя людини середовище, а в механізмах взаємодії людей між собою та з середовищем, що визначають концепти щастя, загального блага та політичного ідеалу певної епохи, зважаючи на домінуючу систему цінностей.

Цінність утопії для нас в даному випадку полягає в можливості аналізу уявлення про раціональність в політичній площині в логічному взаємозв'язку з конкретним історичним контекстом. В той же час в антиутопії формується ідея повернення до людини, її потреб та інтересів не тільки та не стільки як виборця чи громадянина, а як політичної істоти, мети функціонування політичної системи. Тобто нас цікавить більшою мірою не форма інститутів утопії та антиутопії як специфічних форм зображення ідеального чи ідеально негативного суспільства, а їх пізнавальний потенціал. Принципи раціонального не тільки зображення та реалізації політики, але й принципи пізнання, що дозволяють розглядати утопії та антиутопію як метод, пізнавальну призму, форму існування знання про політику.

Мета дисертації – визначити та проаналізувати специфіку вияву принципів раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях.

Визначена мета зумовлює необхідність виконання наступних **завдань**:

- простежити стан дослідження утопії та антиутопії на сучасному етапі розвитку гуманітарних наук;
- визначити основні методологічні підходи до розуміння утопії та антиутопії;
- виокремити онтологічний зріз реалізації принципів раціоналізму в утопіях та антиутопіях та з'ясувати специфіку їх вияву;

- розкрити політико-гносеологічний потенціал утопії та антиутопії через аналіз принципів раціоналізму;
- проаналізувати трансформації форми та змісту утопії та антиутопії як теоретичних політичних конструктів на межі ХХ – ХХІ століть;
- визначити специфіку вияву утопізму та утопічного імпульсу в політичній теорії та практиці ХХ – ХХІ століття.

Об'єктом дослідження виступає утопічний та антиутопічний дискурс.

Предметом дослідження є специфіка вияву та втілення принципів раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях.

Методологія та методи дослідження. В основі дисертації – комплексний міждисциплінарний підхід. Поряд з рамковим підходом Р. Нозіка, системним підходом та авторськими концепціями Р. Левітас, Б. Гудвін та Ф. Джеймісона використана методологія постструктуралізму та семіотичний аналіз. Серед останніх, зокрема, використано концепцію пам'яті жанру М. Бахтіна, інтертекстуальності Ю. Крістєвої, концепт смерті автора Р. Барта і теорію інтерпретації та надінтерпретації У. Еко. Окрім того використані загальнофілософські методи пізнання.

Наукова новизна отриманих результатів визначається наступними положеннями:

вперше

розглянуто негативізацію категорії «утопія» як наслідок її символізації. Наведено фактори символізації утопії, зокрема зв'язок утопії в свідомості масової людини з ідеологією радянського та нацистського режимів, перехід поняття на буденний рівень політичної свідомості. Процес символізації утопії розглядається як досягнення згоди між учасниками дискурсу, що започатковує процес формування знаку, внаслідок чого конотативне значення категорії «утопія» спрощується, деякі риси утопії відкидаються, причому залишається сам факт неможливості реалізації утопії на практиці.

сформульовано цілісну концепцію гуманістичного тоталітаризму як специфічного вияву ідеальної держави утопії. Гуманістичний тоталітаризм визначається як всеохопна держава з наявними механізмами контролю та репресій, що існують, однак, з метою забезпечення щастя людини. Як одну з основних ознак гуманістичного тоталітаризму розглянуто наявність не лише демократичних процедур, але й демократичних цінностей, які визначають людиновимірний характер утопії.

виокремлено та розкрито принципи раціоналізму в політичній площині в утопічних та антиутопічних теоріях. Встановлено, що принципи раціоналізму в утопіях та антиутопіях реалізуються на двох рівнях: онтологічному та гносеологічному. На онтологічному рівні вибудовується піраміда принципів раціональності (переважно утилітарної форми): принцип корисності – принцип щастя – принцип загального блага, причому кожен з них має двояке вираження: зі сторони людини та зі сторони держави.

На гносеологічному рівні виділяється чотири принципи: категоризації, символізації, парадоксальності та гіперболізації, що виражають специфіку впливу утопії та антиутопії на формування сучасної політичної науки.

запропоновано модель трансформації утопічних та антиутопічних теорій на зламі XX – XXI століть. В основі моделі – творення дискурсу як основної форми існування знання сучасності. З цієї позиції утопія та антиутопія постають як дві частини єдиного цілого, розділені інтерпретацією читача. Тобто, формується єдиний утопічно-антиутопічний дискурс, що є частиною філософії політики, метою якого є насамперед постановка питання про місце та роль людини в сучасній політиці.

уточнено

визначення утопії та антиутопії як специфічних політико-теоретичних конструктів. Основна увага в випадку утопії приділена розумінню неможливості здійснення зображеного політичного ідеалу, тобто його утопічності. Проведено чітке розрізнення між антиутопією та дистопією: якщо остання визначена як ідеально негативна політична система, то антиутопія визначена як заперечення принципів утопії, на яких і відбувається побудова ідеального на перший погляд суспільства.

принципи співвідношення людини та держави в утопічних та антиутопічних теоріях. На основі концепції зміни цінностей виокремлено основні категорії потреб людини та співвіднесення їх з типами підпорядкування в ідеальних державах утопії та антиутопії. Домінування держави над людиною розглянуто в діалектичній єдності з вивищенням людини як цінності над суспільством та державою.

набули подальшого розвитку

політико-гносеологічний напрямок дослідження утопії. В вітчизняній політичній науці основна увага приділена інституційно-процесуальній складовій утопії. В дисертації продовжується традиція західної політичної науки в розумінні утопії як методу пізнання. Формулюються механізми політичного пізнання через призму утопії та антиутопії, що втілюються у відповідних принципах: категоризації, символізації, гіперболізації та парадоксальності.

концепція утопізму, сформульована західними дослідниками утопії в XX столітті. Утопізм визначено як набір рис, якими володіють політичні концепції, що не є утопіями, проте наближаються в певних положеннях до утопій за рахунок наявності цих рис. В дисертації утопізм розглядається як своєрідний культурний код Західної цивілізації, принцип, що реалізується в цілій низці концептів задовго до виникнення самої утопії.

ідея утопічного імпульсу Е. Блоха. Окрім власне утопічного імпульсу виділено антиутопічний як специфічну його видозміну, що виявляється в протистоянні прагненню до ідеалу в політичних явищах, процесах та діяльності. Утопічний та антиутопічний імпульси визначено як прояви несвідомого в політиці. Основними механізмами поширення утопічного

імпульсу, вираженого в сучасній політиці в ідеях світової демократії та громадянського суспільства, визначено глобалізацію, вестернізацію та західну масову культуру. В той же час окреслено ознаки антиутопічного імпульсу, зокрема антисистемність, ідея абсолютної свободи, індивідуалізм.

Практичне значення одержаних результатів. Основні результати дисертації вдосконалюють понятійно-категоріальний апарат і методологію політичної науки в дослідженні утопічних та антиутопічних теорій і реалізації принципів раціоналізму в них. Теоретичні узагальнення та висновки дисертації можуть бути використані як методологічне підґрунтя для подальших досліджень проблематики утопії та антиутопії та їх місця в сучасній політичній науці. Наукові розробки автора також допоможуть у підготовці наукових праць, навчальних посібників і спецкурсів із політичної науки.

Апробація. Результати дослідження апробовано в рамках звітної конференції філософського факультету (лютий 2016 року, м. Львів), круглого столу, присвяченого 2400-й річниці Арістотеля (листопад 2016 року, м. Львів), звітній конференції філософського факультету (лютий 2017 року, м. Львів), міжнародної науково-практичної конференції “Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі” (липень 2017 року, м. Одеса), четвертих міжвузівських методологічних читань “Політологія як наука про принципи, форми та способи здійснення людської свободи” (жовтень 2017 року, м. Ворохта). Результати дослідження обговорено на теоретичних семінарах та засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, висновків, чотирьох розділів та чотирьох підрозділів. Список використаних джерел складає 153 позиції. Загальний обсяг роботи 181 сторінка, з них – 165 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної тематики, визначено мету та завдання дослідження. Визначено та розкрито предмет, об'єкт, методологію і межі дослідження, висвітлено методи, використані в процесі роботи. Окреслено наукову новизну, та практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію, публікації, структуру й обсяг роботи.

В *першому розділі «Стан дослідження форм та змісту утопії та антиутопії в сучасних гуманітарних науках»* проаналізовано та узагальнено теоретичні напрацювання з проблематики утопії та антиутопії в гуманітарних та соціально-поведінкових науках. Поряд з класичними

працями К. Мангайма, М. Бердяєва, Е. Блоха, Ф. Аїнси та інших дослідників значну увагу приділено сучасним дослідженням, в тому числі західним. Серед останніх Б. Гудвін, Р. Левітас, Ф. Джеймісон, Л. Сарджент, Д. Чодоркофф, С. Кростовська, Т. Мойлан та інші.

Визначено, що втрата наукового інтересу до утопії в ХХ столітті зумовлена анти тоталітарними тенденціями і політичній теорії та практиці. Не тільки у масовій свідомості формується несприйняття утопії, котру нерозривно пов'язують з тоталітаризмом та комунізмом – двома жахами політичного життя ХХ століття, але й у наукових колах утопії приділяють менше уваги, чи то з ідеологічних, чи з світоглядних міркувань. Водночас антиутопія стає предметом дослідження в основному літературознавства та культурології, насамперед через свою форму повчального роману, в котрій політичне не завжди є помітним на перший погляд.

Поряд з цим в науковій літературі, зокрема західній, починає використовуватися термін «утопізм». Дослідники утопії пов'язують це з негативізацією терміну «утопія», викликаною з однієї сторони існуванням тоталітарних режимів, а з іншої – переходом його (терміну) у повсякденний вжиток. Інші – з метою розмежувати наукові дослідження та безпідставні фантазії, популістські вигадки і необґрунтовані теорії. В той же час таке розмежування є несправедливим, адже сама по собі утопія ніколи не була ні першим, ні другим, ні третім.

Визначення суміжних жанрів та чітко виокремлення спільних та відмінних рис між ними та утопією піднімається такими дослідниками, як Р. Барт, Д. Кемпбелл, М. Еліаде, П. Рікер, К. Доусон, Ф. Джеймісон, К. Фернс та інші. В українській політичній науці цією проблемою займалася О. Петрушенко. Таке розрізнення є важливим з точки зору визначення сутнісних рис та ознак утопії, що дозволяє нам в подальшому визначити та певним чином означити утопію як феномен.

Вплив утопічних проектів на формування політичних інститутів в світі аналізують у своїх роботах Р. Аппельбаум, Д. Чодоркофф, С. Кростовська та Г. Інграм, Г. Ерлігссон, Д. Фрей, Е. Херманн, Л. Саргіссон та інші. Всі вони сходяться на тому, що так чи інакше утопічні конструкції, сформовані Т. Мором та його наступниками знаходять відображення в політичних інститутах.

Проблематика антиутопії в політичній науці є ще менш розкритою, адже саму антиутопію як об'єкт дослідження розглядають швидше літературознавці та культурологи. До дослідження антиутопії в політичному контексті звертались Г. Клаєс, Дж. Девіс, Р. Саадж, Т. Вейсс, Г. Уеллс, Е. Мендельсон, М. Якобсен, Ф. Джеймісон, В. Чалікова, С. Брега, А. Соловйова, О. Петрушенко, Б. Єгоров. Насамперед всі ці дослідники звертались до питань тоталітарної держави, місця людини в антиутопії та її взаємодії з державними інститутами. На протипагу значно менше уваги присвячено походженню антиутопії та її політичній природі.

В українській політичній науці в плані дослідження утопії та антиутопії можна знайти в основному або розрізнені дослідження, або ж системні міждисциплінарні праці, в яких політика та політичне розглядається між усім іншим. В дисертації політична природа утопії та антиутопії розглядається з позиції принципів раціоналізму, котрі проявляються в онтологічній та гносеологічній площині.

Другий розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження раціоналізму утопічних та антиутопічних теорій» присвячено основним підходам та методам дослідження утопії та антиутопії в сучасній політичній науці. Сформульовано авторське визначення утопії та антиутопії на основі виокремлених їх сутнісних ознак.

Розглянуті методологічні підходи розкривають утопію та антиутопію з різних сторін, виводячи на передній план інституційний, символічний, поведінковий та інші аспекти утопії й антиутопії.

Утопія як жанр політичної думки є явищем, що викликає значні дискусії в науковому середовищі. Є багато підходів до визначення утопії, але, жоден з них не дає вичерпного пояснення феномену утопії. Водночас, утопія хоч і виходить з принципів гуманізму та людиновимірності, формує тоталітарну державу з механізмами всеохопного контролю за громадянами. Це є причиною виникнення антиутопії, що є протиставленням утопії як ідеальній, але тоталітарній державі. Антиутопія в свою чергу не зосереджується на зображенні негативного суспільства, а, не залишаючи без уваги позитивні риси розвитку в рамках конкретного ідеалу, звертає увагу на його негативні сторони.

Основним негативом, який відмічає антиутопія, є антигуманність тоталітарної утопічної системи, хоча утопія як така виникає на засадах гуманізму. Бездуховність відносин між людьми та безвихідність становища конкретного індивіда, який усвідомив, в які умови себе помістив, формуючи власні запити та потреби відповідно до нав'язаних суспільством стереотипів – основні елементи антиутопічної моделі, що формують в суспільній свідомості страх перед розвитком. Саме усвідомлення необхідності повернення до гуманістичних засад і є однією з основних функцій, що покликана виконувати антиутопія.

Окрім того обґрунтовано доцільність використання постструктуралістської методології та семіотичного аналізу для дослідження утопічних та антиутопічних теорій. Вона пояснюється необхідністю вивчення утопії та антиутопії не лише з інституційної позиції, але і як знакових систем, що можуть прочитуватися різними способами. З цієї позиції в дисертації використано концепцію «пам'яті жанру» М. Бахтіна, теорію інтертекстуальності Ю. Крістевої, концепцію смерті автора Р. Барта та теорію інтерпретації та над інтерпретації У. Еко. Важливим доповненням до розглянутих постструктуралістських концепцій методології дослідження є семіотика. Необхідність семіологічного аналізу

утопічних та антиутопічних теорій полягає насамперед в тому, що основна увага дослідників зосереджується саме на рівні розуміння змісту утопії та антиутопії. Натомість утопія та антиутопія є не лише теоретичним конструктом, але й системою символів. Більш значущими, ніж денотативні, є конотативні значення одиниць-знаків, які вибудовують утопію та антиутопію.

У *третьому розділі «Особливості визначення та реалізації принципів раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях»* обґрунтовано доцільність визначення та аналізу принципів раціоналізму в двох площинах: онтологічній та гносеологічній. Таке розділення зумовлене означеними раніше відмінностями в прочитанні та інтерпретації утопії та антиутопії, враховуючи їх символічний рівень.

Підрозділ 3.1. «Піраміда принципів раціоналізму в політико-онтологічній площині утопії та антиутопій» присвячений аналізу раціональних засад організації політичного буття в утопічних та антиутопічних теоріях. Раціоналізм утопії та антиутопії доведений до крайності, надмірно перебільшений та абсурдизований. Абсолютна раціональність утопії – те, що робить її неможливою для реалізації на практиці. Як і будь-яка система, що включає людський фактор, політична система утопії не може виключити ірраціональний елемент, як він не може бути виключений із людської свідомості.

Раціоналізм та ірраціоналізм є синкретичними в онтологічному вимірі політики утопії чи антиутопії. Не зважаючи на те, що утопія намагається виключити ірраціональний момент зі своєї композиції, а антиутопія повторює це та доводить до абсурду, ірраціональне залишається імплікованим, збереженим в ризиках, що становить людина для утопічної системи (це чітко простежується у Т. Мора чи Т. Кампанелли, наприклад) чи усвідомленій необхідності ірраціональності як синоніму людяності в антиутопії.

Принципи раціоналізму в політико-онтологічній площині вибудовуються за пірамідальним принципом. Різниця в реалізації принципів раціоналізму в є пов'язана з специфікою системи цінностей, котра визначає утопію та антиутопію. При цьому різними також є механізми та форми співвідношення людини та держави, що визначаються через реалізацію принципів раціоналізму. На першому щаблі знаходиться принцип корисності, що не обмежується утилітарністю та, як і два інші, має двостороннє вираження. З однієї сторони людина, будучи ідеальним громадянином тоталітарної держави, відчуває потребу бути корисною для держави, яка створює ідеальні умови для її життя. Врешті решт, однією з основних ознак громадянина є самовідданість та готовність працювати на користь держави і суспільства. В той же час основним призначенням держави є бути корисною людині та забезпечити можливість досягнення нею щастя.

Принцип щастя визначає структуру та особливості функціонування суспільства утопії та антиутопії, оскільки вихідною точкою його означення є не бажання, а потреби людини. Тобто, в основі принципу щастя лежить ціннісний аспект, що водночас робить утопію і орієнтованою на людину, і віддаленою від неї, адже ця орієнтація є не на окремого індивіда, а на середню людину та її мінімальні потреби. В той же час специфікою антиутопії є фактичне прирівнювання щастя до задоволення. В цьому плані можна розглядати масову культуру та моду як інструменти маніпуляції суспільством.

Особливе місце в системі принципів раціоналізму посідає принцип загального блага. Будучи продуктом епохи Відродження, утопія багато в чому наслідує античність. В тому числі концепт загального блага та специфіка його означення бере свій початок з античних політичних вчень. На основі цього принципу будується взаємодія між людиною та державою в політичній системі утопії. Подібно до античного полісу, в утопії держава має пріоритет над людиною. При цьому людина погоджується зі своїм становищем, адже це абсолютно природно, що вона поступається своєю значущістю державі, котра забезпечує щастя цілого суспільства.

У підрозділі 3.2. «Специфіка реалізації принципів раціоналізму в політико-гносеологічному вимірі в утопічних та антиутопічних теоріях» зосереджено увагу на аналізі пізнавального потенціалу утопії та антиутопії в політичній науці. Утопії як методу присвячена значна частина сучасних західних досліджень, проте в українській політичній науці досі домінуючим залишається інституційний підхід до утопії.

В цьому підрозділі розкрито пізнавальний потенціал утопії та антиутопії, що перетворює їх в метод та методологію пізнання політичного. Утопія вловлює основний принцип за яким повинно відбуватися пізнання політики – через пізнання людини. Саме тому вона є формою рефлексії: людина інтелектуально опиняється в утопії, коли запитує себе, якого вигляду мала б набути її ідеальна політична життєдіяльність. З цієї позиції утопія створює можливості для самопізнання та пізнання світу через самопізнання, тобто цілком актуальною та застосовною є ідея людини як мікрокосму.

В політико-гносеологічній площині виокремлюються чотири принципи раціональності: категоризації, символізації, парадоксальності та гіперболізації.

Категоризація є характерною для утопії та антиутопії на всіх рівнях. Побудова логічної моделі потребує уніфікації апарату, який для цього використовуватиметься, тобто створення системи категорій. Принцип категоризації передбачає не тільки та не стільки активне використання категоріального апарату політичної науки, що формується в той час в рамках філософії, але творення категорій, зокрема через їх трансформацію. При цьому утопія чи антиутопія є функціонально тотожною науці. В той же

час, на нашу думку, не лише написано має значення в контексті реалізації принципу категоризації. Не менш важливим є "те, що залишається між рядків", невисказане, але цілком зрозуміле з контексту та інтертексту.

Принцип символізації означає, що читач має можливість обрати самостійно з усієї сукупності існуючих денотатів той, який найбільш точно відображає в його розумінні місце того чи іншого елемента утопії. При цьому інституційний та символічний аспекти в утопії та антиутопії є тісно взаємозв'язаними, більше того, простежується взаємна зумовленість специфіки функціонування інститутів та символічного їх значення.

Розглядаючи принцип гіперболізації, зацентровано увагу на тому, що перебільшення в утопії та антиутопії має виключно зумисний характер, що пояснюється необхідністю ніби під збільшувальним склом розглянути факти основні елементи політичної системи суспільства, їх взаємозв'язок та потенційні зміни, що можуть виникнути зі зміною одного з них. Будучи звичайним літературним засобом, гіпербола відіграє настільки важливу роль насамперед тому, що використовується вона цілком свідомо. Тобто ненатуральність політичних форм, їх роздутість та явна нежиттєздатність політичних інститутів є не наслідком випадковості чи надмірної ідеалізації та теоретизації політики.

Принцип парадоксу означає розкриття внутрішньої суперечності, багатогранності двох основних об'єктів, на вивченні яких зосереджується утопія: людини та політики. Сократичний метод пізнання політики через суперечку трансформується в утопії в імпліковану внутрішню суперечність тексту. З неї починає виформовуватися єдина лінія пізнання політичного з відправною точкою в людині. Парадоксальність переноситься і на антиутопію, утверджуючи політику як сферу парадоксів, коли це стосується ідеального ладу суспільства.

Четвертий розділ «Трансформації утопії та антиутопії в політичній теорії та практиці ХХ – ХХІ століття» присвячено аналізу утопії та антиутопії як тенденції, імпульсу, що вплинув як на формування наукових течій політичної науки та ідеологій, так і на практичну політику. На основі ідеї утопічного імпульсу Е. Блоха, розвинутої в подальшому і Ф. Джеймісоном, утопічні та антиутопічні теорії розглянуто не лише як теоретичні конструкти, але і як реальний механізм, що формував політичну теорію та практику останнього століття.

В **підрозділі 4.1. «Становище утопії та антиутопії в політичній теорії наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття»** проаналізовано трансформації, що відбулися з утопією та антиутопією в епоху постмодерну. Будучи однією з найбільш стабільних теоретичних конструкцій в історії політичної думки, утопія проходить тривалий період розвитку з ХХІ століття, в процесі якого перетворюється на антиутопію. Зрештою, ХХ століття цілком можна назвати століттям антиутопії, коли ворожість до тоталітарних режимів, поширення ідеалів свободи, загальна

лібералізація та вестернізація на тлі активного розвитку різного роду авторитарних режимів спричиняють активний розвиток антиутопії, в якому ми вбачаємо своєрідний протест проти будь-якого поневолення людини.

Трансформації, що відбуваються з утопією та антиутопією на зламі століть зумовлені різними можливостями прочитання та інтерпретації тексту. З позиції постструктуралістської методології автор не відіграє жодного значення в формуванні тексту, на відміну від читача. А з точки зору останнього текст може бути одночасно і утопією, і антиутопією.

Таким чином утопія та антиутопія стають одним цілим, що є наслідком симуляції. А отже ми маємо вести мову вже про формування утопічно-антиутопічного дискурсу. Тобто утопія та антиутопія пристосовуються до умов сучасного наукового процесу та утворюють єдність, яка відповідає на єдине питання: що таке політика? Її інструментальна природа та призначення є традицією, що простежується з самого моменту виникнення утопії. Так, в власне утопії цей інструмент використовується для досягнення матеріального добробуту людини, в антиутопії – її психологічного комфорту. Зараз же, на нашу думку, мова йде про вирішення екзистенційного питання: «ким я хочу бути?» Місце людини в політиці – основний об'єкт сучасного утопічно-антиутопічного дискурсу, що дає можливість через інтерпретацію ціннісного наповнення політичної системи певного ідеалу визначитися з власними потребами та очікуваннями.

В контексті дискусії про жанр та дискурс виділяється технологічна утопія – найбільш жанрово чистий вид утопії сучасності. І тим не менш її не оминули риси антиутопізму. технологічна утопія, продовжуючи традицію жанру, зосереджується на людському комфорті. Одночасно відбувається концентрація на типово антиутопічних розуміннях категорій щастя, корисності тощо. І все це при тому, що автори концепцій технологічних трансформацій майбутнього вважають їх (свої концепції) адекватними науковими прогнозами науково-технічного прогресу, викладеними в доступній для звичайної людини формі. В цьому і виражається самоповернення, звернення одночасно і до утопії, і до антиутопії як жанру.

Жанр залишається цілісним, змінюється наповнення, відходить опис набору інститутів та інституцій, проте залишається сталою форма, прийоми, котрі роблять утопію утопією. Саме ці прийоми: генералізація та деталізація, спрощення форми для легкого сприйняття (популярна форма) – є тими ознаками, що визначають форму утопії та антиутопії. Будучи побудованою на їх основі, технологічна футурологічна концепція є одночасно і утопією, і антиутопією.

Підрозділ 4.2. «Вплив утопії та антиутопії на політичну теорію та практику у XX – XXI столітті» зосереджений на аналізі політичних теорій, ідеологій та подій політичної реальності, що формуються та трансформуються під впливом утопії та антиутопії. У різних політичних теоріях XX – XXI століття нерідко так чи інакше відображається вплив

утопії на формування політичної науки як самостійної галузі знання. Саме такі залишкові прояви і вказують найбільш чітко на те, що утопія була одним з джерел, на основі яких формувалась політична наука, причому джерелом відмінним від політичної філософії, хоча насправді утопію можна розглядати як її (політичної філософії) частину.

В той же час, утопічний імпульс впливає на формування політики. В дисертації це розглянуто на прикладі міжнародної політики після Другої світової війни. Холодна війна являє собою картину протистояння двох утопічних імпульсів: радянського комуністичного та демократичного. При цьому демократичний утопічний імпульс розуміється в контексті встановлення світової демократії. Починаючи з Карибської кризи 1962 року ці різні за своєю ідеологічно-ціннісною спрямованістю, проте аналогічні за загальною тенденцією і змістом імпульси визначають поведінку основних акторів на світовій політичній арені.

Якщо вважати демократичну та комуністичну тогочасну ідеологію саме уявленням про оптимальний політичний устрій, а не інструментом поширення зон впливу в передчутті потенційної нової війни, то обидві будуть відповідати критеріям утопічного імпульсу. На сучасному етапі формується антиутопічний імпульс, який найчіткіше простежується на прикладі антиглобалістського руху. Саме він найбільш повно відповідає ідеї протиставлення концепту світової демократії.

Під впливом та на основі утопічних та антиутопічних теорій відбувається формування значної кількості політичних теорій та ідеологій в ХХ – ХХІ століттях. Найбільш помітним цей вплив є на формування політичної доктрини марксизму.

В випадку марксизму йдеться про утопізм в концепті двійного типу: з однієї сторони ідеології, з іншої – наукового концепту. Загалом правдивим буде твердження, що утопізм найбільш чітко виражений та добре помітний саме в радянській версії марксизму. Очевидно, за рахунок провальної спроби побудови суспільства всезагальної рівності, спільної власності та щастя. Комунізм нагадує утопію не лише ідейно та ціннісно, але й інституційно, адже типові для утопії ідейні орієнтації: рівність та загальний матеріальний добробут, знаходять продовження в інститутах, державного регулювання економіки.

Соціал-демократія також зберігає зв'язок з утопією, проте виражається він в інших формах. Так, ідея держави загального добробуту (а ми пам'ятаємо, що щастя в утопії корелюється з матеріальним благополуччям), функція соціального регулювання в державі (соціальна турбота по відношенню до тих, хто не може забезпечити себе сам), партнерські стосунки суспільства та держави в сфері добробуту громадян (насамперед матеріального) тощо містять утопічні риси, щоправда, такі, що не визначаються в категоріях нездійсненності.

Концепція меритократії починається з праці М. Янга, котра сама по собі є антиутопією. Питання ідеальної політичної еліти є не новим для політичної науки, проте М. Янг ставить питання про реальну доцільність такої еліти та її спроможність такої еліти керувати сучасним суспільством. Обґрунтовуючи не лише переваги, але й недоліки еліти найкращих, найталановитіших, він відходить від утопізму ідеї меритократичної еліти. Проте, в той же час, саме домінування раціональності, причому не лише в елітному середовищі, але й в суспільстві загалом, є основною ознакою, що зв'язує теорію меритократії з утопією.

Помітним також є вплив на формування популістської ідеології. Основний принцип раціоналістичної композиції утопії та антиутопії – відштовхуватися від потреб громадянина – специфічним чином знаходить своє відображення в популізмі – одній з найбільш поширених політичних ідеологій та практик сучасності. Популізм поряд з утопічними конструкціями всезагального щастя та політики для людей, сакралізації діяльності еліти і апеляції до суспільної єдності користується антиутопічними механізмами. Одним з таких є антиутопічний конструкт щастя як отримання бажаного, що може бути лише симуляцією справжнього щастя, проте на рівні задоволення потреб знаходить відклик у підсвідомості людини. Популізм розрахований на масову, одновимірну людину, котра може бути легко контрольованою не тільки та не стільки механізмами влади, але й маніпулятивними методиками.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що дослідження утопії та антиутопії починаються незадовго після їх виникнення. Серед літератури, присвяченої утопії, багато робіт у сфері філософської, соціологічної та політологічної думки, то дослідження антиутопії переважно знаходяться в сфері літературознавства, мистецтвознавства та культурології, причому у них розглядається антиутопія більше зі сторони символів та знаків культурної системи. Тоталітарний характер утопії, однак, на тривалий період відвертає увагу дослідників, в тому числі і західних, від утопії, тоді як антиутопія цікавить швидше літературознавців. В вітчизняній же політичній науці вивченню утопії та антиутопії не приділяється багато уваги та в основному це розрізнені статті та сегментні дослідження.

2. Визначено основні методологічні підходи до дослідження утопічних та антиутопічних теорій. Всі вони, однак, виходять з того, що утопія є певною системою, що містить в собі ідеал та є неможливою для реалізації на практиці. Утопія виходить з гуманізму та людини і її прагнення досягти щастя, вона будує тоталітарну державу, яка володіє цілою системою

механізмів контролю за громадянами. Антиутопія виникає та виходить з утопії та її трактування як неідеального ідеалу. В той же час, більшість дослідників звертаються до того, що антиутопія є формою утопії, при цьому ототожнюючи антиутопію з дистопією. Водночас, є потреба зробити наголос на тому, що антиутопія та дистопія є різними за своєю суттю та мають певні відмінності, зокрема в питанні функціональної орієнтації і призначенні та декларованих цінностей.

3. Окреслено основні принципи раціоналізму на онтологічному рівні. Тут вибудовується тріада: принцип корисності, принцип щастя та принцип загального блага. Там, де утопія робить акцент на матеріалістичних цінностях, антиутопія виводить на перший план постматеріалістичні, їх втілення зводиться до комфортного існування людини в сконструйованій політичній системі. Виходячи з принципів раціоналізму, що реалізуються в онтологічній площині, визначено, що утопічні та антиутопічні політичні системи функціонують за однаковою схемою, котра включає зосередження на людині, її потребах та бажаннях та їхньому максимальному задоволенні. З цієї сторони базовою рисою утопії (як ідеального стану суспільства та політики) ми вважаємо щастя, а антиутопії – безтурботність.

4. Виокремлено та означено принципи раціоналізму в політико-гносеологічному вимірі дослідження утопічних та антиутопічних теорій. Таких принципів визначено чотири: категоризації, символізації, гіперболізації та парадоксальності. В кожному з них виявляється та розкривається специфіка пізнання політики через призму утопії та антиутопії. Через різний їх вияв формуються категорії політичної науки в сучасному їх розумінні, система символічного розуміння політичних інститутів та явищ, відбувається фокусування пізнавальної призми та нарешті розкривається діалектичний зв'язок між об'єктами політичного пізнання.

5. Встановлено, що в епоху постмодерну з утопією та антиутопією відбувається ціла низка трансформацій. Деякий час вони існують паралельно як дві форми єдиного цілого, що відрізняються ціннісними орієнтаціями. Будучи доступними для розуміння формами існування політичного знання, утопія та антиутопія використовують сократичний метод пізнання, коли важлива не передача знання, а активне його продукування в пізнавальному процесі. Врешті-решт, під впливом постмодерну утопія та антиутопія деструктуризуються, втрачають власну форму, перетворюючись в єдиний утопічно-антиутопійний дискурс. Він стає якісною демонстрацією інтерпретативності знання в постмодерні: значення має саме точка зору читача, а не позиція автора. Утопічно-антиутопійний дискурс як частина саме сучасної політичної філософії зосереджується на визначенні місця людини в політиці та являється фактично способом постановки питання: «ким я хочу бути в політичній реальності?».

6. Простежено тенденції, що говорять про активізацію утопічного імпульсу в XX – XXI століттях. В якості прикладу протистояння двох утопічних імпульсів в XX столітті розглянуто Холодну війну, де втілений в політиці Радянського Союзу комуністичний або ж марксистський утопічний імпульс протиставляється демократичному. Після Холодної війни не залишається потужного утопічного імпульсу, що здатний протистояти демократичному, тому йому на зміну приходить антиглобалізм, що несе в собі риси означеного нами антиутопічного імпульсу (антисистемність, ідея абсолютної свободи, індивідуалізм). Поряд з цим розглянуто вияв утопізму в політичних теоріях XX – XXI століття на прикладі марксизму, теорії меритократії та популізму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті у фахових виданнях:

1. Іленьків Г. Трансформація категорії ідеальна держава під впливом утопічних теорій Нового часу. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Випуск 6. С. 329 – 337.
2. Іленьків Г. Літературна антиутопія як форма відображення політичної дійсності. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Випуск 7. С. 364 – 372.
3. Іленьків Г. Політична влада як інститут та символ в утопічних та антиутопічних теоріях. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2016. Випуск 8. С. 89 – 98.
4. Іленьків Г. Гносеологічний потенціал утопії як частини філософії політики. «Гілея: науковий вісник». 2018. Випуск 133. С. 234 – 238.
5. Іленьків Г. Становище утопії й антиутопії в політичній теорії наприкінці XX – на початку XXI століття. Науковий журнал «Politicus». 2018. № 3. С. 15 – 19.

Інші публікації за темою дисертації:

1. Іленьків Г. До питання методології дослідження утопії в політичній науці Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 2016. С. 185 – 188.
2. Іленьків Г. Принцип утопізму в концепції «ідеальної держави» Арістотеля Матеріали круглого столу з нагоди 2400-ліття Арістотеля, Львів, 25 листопада 2016 р. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Випуск 9. С. 149 – 151.
3. Іленьків Г. Раціоналістично-ірраціоналістичні основи політики в утопії та антиутопії. Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 2017. С. 178 – 180.

4. Іленьків Г. Антиутопія як специфічний політичний дискурс сучасності. Тези міжнародної науково-практичної конференції “Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі”, Одеса, 21 – 22 липня 2017 р. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 83 – 87.
5. Іленьків Г. Принцип корисності як основа раціональної організації політичної системи утопії та антиутопії. Матеріали четвертих міжвузівських методологічних читань “Політологія як наука про принципи, форми та способи здійснення людської свободи”, Ворохта, жовтень 2017 р. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Випуск 14. С. 224 – 226.

АНОТАЦІЯ

Іленьків Г. В. Принципи раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях: політологічний контекст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018.

У дисертації на основі міждисциплінарної методології проаналізовано специфіку формування та реалізації принципів раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях. Розкрито зміст утопії та антиутопії не лише як ідеальних (в різному сенсі) політичних систем, але й як символічних систем, що є способом існування політичного знання. Виділені принципи знаходять відображення на двох рівнях: політико-онтологічному та політико-гносеологічному. Таким чином у дисертації продовжується західна традиція дослідження не лише інституційного, але й пізнавального аспекту утопії та антиутопії. Окрім того автор простежено трансформації утопії та антиутопії на зламі ХХ – ХХІ століть і специфіку впливу утопічних та антиутопічних теорій на політичну теорію та практику.

Ключові слова: утопія, антиутопія, принципи раціоналізму, утилітаризм, утопічний імпульс, політична гносеологія, політична онтологія, людина політична.

АННОТАЦИЯ

Иленькив Г. В. Принципы рационализма в утопических и антиутопических теориях: политологический контекст. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.01 – теория и история политической науки. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, 2018.

В диссертации на основе междисциплинарной методологии проанализирована специфика формирования и реализации принципов рационализма в утопических и антиутопических теориях. Раскрыто содержание утопии и антиутопии не только как идеальных (в разном смысле) политических систем, но и как символических систем, является способом существования политического знания. Выделенные принципы находят отражение на двух уровнях: политико-онтологическом и политико-гносеологическом. Таким образом в диссертации продолжается западная традиция исследования не только институционального, но и познавательного аспекта утопии и антиутопии. Кроме того автор прослежено трансформации утопии и антиутопии на рубеже XX – XXI веков и специфику влияния утопических и антиутопических теорий на политическую теорию и практику.

Ключевые слова: утопия, антиутопия, принципы рационализма, утилитаризм, утопический импульс, политическая гносеология, политическая онтология, человек политический.

SUMMARY

Halyna Penkiv. Principles of rationalism in utopian and anti-utopian theories: political science context. – Manuscript.

Thesis for PhD in Political Science degree by speciality 23.00.01 – theory and history of political science. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2018.

In the thesis on the basis of interdisciplinary methodology, the specifics of the formation and implementation of the principles of rationalism in the utopian and anti-utopian theories are analyzed. The meaning of utopia and dystopia is revealed not only as political systems but also as symbolic systems, which is a way of existence of political knowledge. Cognition of politics through the prism

of utopia and anti-utopia focuses on the human, who is the central subject, the creator and the goal of politics.

Utopia forms an ideal on a rational basis, rejecting irrationality, which causes certain misunderstandings between people and focuses on the comprehension of the human mind. Anti-utopia as a logical continuation of utopia, which is not a reproduction of the negative aspect of the ideal political theory, but an attempt to reconsider the needs and interests of society, and, in accordance with them, ideals. At the same time, anti-utopia for them is not just a parody genre, but a hyperbolized reality.

The distinguished principles of rationality are reflected on two levels: political ontological and political epistemological. Thus, the western tradition of studying not only the institutional but also the cognitive aspect of utopia and dystopia continues in the dissertation. On the ontological level the pyramid of three principles is defined. Those are the principle of usefulness, the principle of felicity and the principle of the common weal. Each of this principles is the logical continuation of the previous one.

Based on the principles of rationalism it has been determined that utopian and anti-utopian political systems function according to the same scheme, which includes focusing on a person and their needs. The principles of rational organization of political life are an inspirational factor, and accordingly utopia and dystopia influence the formation of political institutions, processes and theories.

On the ontological level four principles of rationalism are formed. Those are categorization, symbolization, hyperbolization and paradox. Each of them reveals the specifics of the cognition of politics through the prism of utopia and anti-utopia. Due to their different manifestations, the categories of political science are formed in their modern sense, the system of symbolic understanding of political institutions and phenomena, the focus of the cognitive prism and the finally revealed dialectical connection between objects of political cognition.

In addition, the author traces the transformations of utopia and anti-utopia at the turn of the XX – XXI centuries. For a while, they exist in parallel as two forms of a single whole, differing in value orientations. Being accessible for understanding the forms of existence of political knowledge, utopia and anti-utopia use the Socratic method of cognition, when it is important not to transfer knowledge, but to actively produce it in the cognitive process. In the end, under the influence of postmodern utopia and anti-utopia, they are unstructured, lose their own form, turning into a single utopian-anti-utopian discourse.

The specifics of the influence of utopian and anti-utopian theories on political theory and practice is also analyzed. As an example of the confrontation of two utopian impulses in the twentieth century, the Cold War was considered, where the communist or Marxist utopian impulse embodied in the policy of the Soviet Union is opposed to a democratic one, embodied in idea of world democracy and civil society. Along with this, the expression of utopianism in the

political theories of the twentieth and twenty-first centuries on the example of Marxism, the theory of meritocracy and populism was reviewed.

Key words: utopia, anti-utopia, principles of rationalism, utilitarianism, utopian impulse, political epistemology, political ontology, political human.

Підписано до друку 21.09.2018 р. Формат 60x84/16
Гарнітура «Times New Roman». Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,12. Фіз. друк. арк. 1,04.
Наклад 100 прим. Зам. № 1/09/18

Надруковано у ФОП Муха Ю. М.
79000, м. Львів, вул. Дорошенка, 24
тел.: (096) 457-40-93
Свідоцтво фізичної особи-підприємця В 02 № 965799